

ТЕРИТОРІЯ І НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ (1837–1857)

Одним із основних аспектів історії військових поселень в Україні у другій половині XIX ст. є історія створеного після придушення Польського повстання 1831 р. Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1837–1857).

Дослідження історії військових поселень кавалерії в Україні проводилося дослідниками досить активно. Окремі питання їхньої історії розглядалися вже у середині XIX — початку XX ст. Найбільш авторитетним серед дослідників другої половини XX — початку XXI ст. є К. М. Ячменіхін¹. Саме йому належить ґрунтовне, на основі архівних документів і використанні бібліографічних описів, висвітлення різних аспектів історії військових поселень першої половини XIX ст. Зверталися до історії військових поселень в Україні й інші дослідники, акцентуючи увагу, здебільшого, на Херсонському², Слобідсько-Українському військових поселеннях³, розгляді соціально-економічних питань військово-поселенської системи⁴, не торкаючись питань існування Києво-Подільського військового поселення. В історіографії спеціальних досліджень, присвячених історії Києво-Подільського військового поселення, не існує. Звідси випливає, що є необхідність дослідити Києво-Подільське військово-поселення, зокрема, його територію і населені пункти. Вищезазначене і є предметом дослідження автора даної статті.

У 1836 р. територія військових поселень кавалерії в Україні збільшилася за рахунок конфіскованих маєтків польських власників у Київській і Подільській губерніях. Наказом 4 квітня 1836 р. конфісковані маєтки у Київській і Подільській губерніях були передані у ведення військового міністерства і розділені на 5 округів і 2 ділянки, що становило 207000 дес. орних земель. На одну особу призначали від $2 \frac{1}{4}$ до $3 \frac{1}{6}$ дес. землі⁵. 27 квітня 1837 р. було затверджено положення «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній»⁶. За цим положенням майно військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменувалося військовим поселенням Київської і Подільської губерній. За імператорським наказом від 6 грудня 1837 р., маєтки військового відомства у Київській і Подільській губерніях отримували

управління і влаштування на підставах законодавства для Військового поселення кавалерії. Передбачалося, що округи Києво-Подільського військового поселення повинні утримуватися від обробітку землі, відведеної для поселення війська. Досягнення цієї мети і забезпечення добробуту округів визначалися Положенням.

У 1840 р. кількість придатної землі у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії становила 262897 дес., у тому числі: 1-й округ — 42715 дес., 2-й — 35600 дес., 3-й — 35036 дес., 4-й — 30828 дес., 5-й — 56506 дес., окрема ділянка 3-го округу — 30306 дес., окрема ділянка 4-го округу — 31876 дес.⁷ Окрім того, у маєтках, що вважалася у довічному володінні, було 293485 дес. землі, з них у військовому управлінні придатної землі було 21693 дес., у заставних володіннях — 8925 дес.⁸

У 1-4-му округах і в 1-й волості окремої ділянки 4-го округу придатні і непридатні землі вимірював і призначав землемір під керівництвом штаб-офіцера Генерального штабу. У 5-му окрузі, в окремій ділянці 3-го округу і в 2-й волості окремої ділянки 4-го округу показники кількості землі встановлювали за законодавчими актами володінь колишніх власників і даних, представлених Державними палатами.

В округах Києво-Подільського військового поселення квартирували 4 полки легкої кавалерійської дивізії і одна кінно-артилерійська бригада. Для покращання базування військ було змінено райони їхнього розміщення у військовому поселенні. Зміни враховували: кількість населення округів, співвідношення кількості населення і кількості землі, розташування округів з окремими ділянками на великій території, що було незручним для управління. Тому військове керівництво, по-перше, визначало територію поселених округів із суміжних населених пунктів, по-друге, проводило розподіл землі для військових поселенців і громадських полів, що мали забезпечувати війська провіантом і фуражем відповідно до правил, встановлених для Новоросійського військового поселення. Враховуючи це, округи влаштовувалися за спеціальним розкладом, згідно з яким кількість придатної землі становила 229134 дес., з них 1-й округ мав 43685 дес., 2-й — 44968 дес., 3-й — 46769 дес., 4-й — 44203 дес., 5-й (1-а волость) — 18891 дес. Також територіальний розклад утворення округів із зарахуванням у військово відомство включав довічних селян, які підлягали військовому відомству після закінчення довічного права 21695 дес.⁹ і селян у заставному володінні різних осіб, із закінченням права

цих власників 8925 дес. землі¹⁰. До складу 2-го округу увійшов також маєток генерала від кавалерії графа Вітта 6167 дес. землі.

Організація Києво-Подільського військового поселення проходила не так, як попередніх поселень. Тут, на підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості землі визначали територію й розмір округів. Навпаки, у розпорядженні Українського і Новоросійського військових поселень були незначні території й чимала кількість населення. Таке співвідношення несло для місцевого населення руйнацію і його треба було ступенево змінювати. Остаточним моментом, що визначив зміни поселенської системи, була реорганізація 1840 р. У розпорядженні військового відомства було населення кількістю 83533 особи й 293485 дес. землі. З цієї площі для поселення 48749 осіб потрібно було 137495 дес. для поселенців і 58224 дес. для громадських полів. Зайву кількість населення було повернено до відомства міністерства державного майна. Залишена під поселення земля була занадто перенаселена: після виділення землі під громадські поля мало припадати на кожного поселенця по 2–3 дес., що не забезпечувало б їх прожитку, не те що утримання постояльців. Зайву кількість населення (13974 особи) треба було переселити поза межі округів. За цей рахунок у Київській і Подільській губерніях було збільшено чисельність робітничих рот і Новоросійського військового поселення кавалерії¹¹. Для переселенців у 9–12-і округи Новоросійського військового поселення було приєднано до відомства державних маєтностей 33805 дес. землі. Після такого масового переселення мешканці Києво-Подільського військового поселення отримували по 4 дес. на кожну особу, що було достатнім для забезпечення громадських полів¹².

Було встановлено порядок переселення військових поселенців в округи на територіях Києво-Подільського і Новоросійського військових поселень. Так, 1550 осіб утворили у 9-му окрузі Новоросійського військового поселення окреме поселення біля річки Суха Висунь площею до 17000 дес. придатної землі. Про передачу зазначеної земельної ділянки з цивільного відомства свідчить листування із міністерством державного майна. Крім цієї ділянки, з цивільного відомства у військово надійшло ще три ділянки: в 11-му окрузі при поселенні Врадівці 1504 дес. і п. Возсіятсько-му № 155 — 1592 дес., під № 156 — 1448 дес. землі¹³.

Округи Києво-Подільського військового поселення складалися з двох окремих частин вздовж південного кордону Київської

і Подільської губернії. Військове поселення Київської губернії складалося з 2 кавалерійських округів і окремої волості. Окрема волость і 5 волостей 1-го і 2-го округів знаходилися на території Уманського повіту, а 2-га волость 2-го округу — у Звенигородському повіті. Землі Київського військового поселення мали достатню кількість води, зрошувалися багатьма річками і струмками з басейну р. Синюхи, що впадала в р. Буг¹⁴.

Військове поселення Подільської губернії складалося з 3-го, 4-го і 5-го округів¹⁵. 3-й округ розташовувався на території Гайсинського і Ольгопольського повітів, 4-й округ — по верхів'ях Бугу в Летічевському повіті; 5-й округ — між річками Буг і Кюдима у Балтському повіті.

Місцевість цих округів рівнинна, місцями озеленена досить великими гаями. Із заходу на схід вона в багатьох місцях пересікалася р. Буг, а з півдня й півночі її перетинали річечки, що впадали в Буг, і балки. Клімат тут помірний, сприятливий для всіх рослин. Ґрунт — становив чорнозем і глина, супісок були в незначній кількості. Взагалі земля досить родюча¹⁶.

У 1853 р. в округах Києво-Подільського військового поселення кількість землі становила $352552 \frac{3}{4}$ дес., з неї придатної — $292279 \frac{1}{2}$ (82,9%) дес., непридатної — $18979 \frac{3}{4}$ (5,4%) дес., лісу — $41293 \frac{1}{2}$ (11,7%) дес.¹⁷

У 1856 р. територія Києво-Подільського військового поселення становила 70 географічних квадратних миль, у тому числі¹⁸: 1-й округ — $61311 \frac{3}{4}$ дес., 2-й — $58108 \frac{1}{4}$ дес., 3-й — $67007 \frac{3}{4}$ дес., 4-й — $68525 \frac{3}{4}$ дес., 5-й — $81640 \frac{3}{4}$ дес., Окрема волость — $17409 \frac{1}{2}$ дес.

Києво-Подільське військове поселення кавалерії у 1856 р. складалося з 1 міста, 9 містечок і понад 83 населених пунктів (див. дод. 1. табл. 1).

Кількість землі у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії в 1856 р. становила $354003 \frac{3}{4}$ дес. З неї придатної — $292954 \frac{3}{4}$ (83%), непридатної — $19024 \frac{3}{4}$ (5%), лісу — $42024 \frac{1}{4}$ (12%)¹⁹ (підрaxовано автором за даними показниками).

Влаштування системи військових поселень не могло існувати без масштабного будівництва. Міста, містечка й селища у Києво-Подільському військовому поселенні будувалися згідно з височайше затвердженими планами регулярного влаштування. Проводилося перепланування населених пунктів, будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волостного правління (див. дод. 2., дод. 3.), господарських закладів, житла військових поселенців.

Оскільки витрати на будівництво адміністративних, господарських споруд і житлових будинків склали основну статтю витрат, то військове керівництво звертало на це особливу увагу. Вимагалося, по-перше, правильне розташування поселень, а по-друге, правильне спорудження будівель. Зміна встановленого розташування поселень допускалася, враховуючи клопотання військових поселенців про перепланування населених пунктів, а також у випадку пожежі. Зведення нових будинків передбачалося в тому разі, якщо старі будинки було визнано такими, що не підлягали ремонту, або коли вони були знищені пожежею²⁰. Правильне розташування поселень передбачалося у трьох варіантах: в одну лінію, у дві лінії, у квадраті. Незалежно від цього воно повинно було мати: достатню кількість доброї річної або колодязної води, сприятливе місцезнаходження, близькість орних земель, сінокосів та інших угідь, зручність шляхів сполучення з іншими поселеннями. Враховуючи ці фактори, інспектор резервної кавалерії при огляді військового поселення у Київській і Подільській губерніях особисто або за допомогою військових чиновників визначав потреби у зміні меж населених пунктів і територій, передбачених для будівництва, складав генеральний план населеного пункту, приймав рішення про розподіл і забудову територій, визначав термін і режим забудови та іншого використання земель.

Призначаючи нове розташування окремих земельних ділянок та об'єктів будівництва поселень, вулиць, проїздів, інспектор резервної кавалерії визначав щільність, поверховість, інші параметри забудови, а також способи здійснення будівництва у певний термін. Нове будівництво в округах велося відповідно до затвердженого детального плану. Склавши землевпорядну і проектну документацію, кошториси, плани і проекти нового розташування поселень, інспектор резервної кавалерії представляв їх на розгляд військовому міністру. Військовий міністр на нараді у Департаменті військових поселень представляв імператору схеми планування територій і плани населених пунктів з власними висновками. Лише отримавши височайший дозвіл на будівництво, інспектор резервної кавалерії проводив влаштування поселення. Згідно з височайшим наказом, перепланування населених пунктів проходило поступово, без обтяження військових поселенців²¹.

Розглянемо особливості розбудови населених пунктів кавалерійських округів, що належали Києво-Подільському військовому поселенню. Будівництво розпочалося з 1840 р. Планувалося

з весни 1841 р. і до весни 1842 р. розпочати переселення військових поселенців²². Будівлі були двох типів: державні будинки для розміщення окружних управлінь і господарських закладів, що включали приміщення для начальників, чиновників, штабів, і будинки військових поселенців. План забудови при кожному дивізійному штабі складав: 1 будинок — для начальника дивізії, 2 будинки — для бригадних командирів. У всіх окружних штабах, крім приміщень для полкових і окружних штабів, були влаштовані військові шпиталі, постійні й тимчасові; на місці останніх поступово зводили кам'яні будинки. У містечках і селищах будували нові церкви, з гарними витонченими фасадами і внутрішнім оздобленням, крім того перероблялися наново старі приміщення церков²³.

Будинки військових поселенців були невеликі, низькі, деякі з них поставлені із зрубу, здебільшого стовпами, подібно до тину, вимазані глиною, зовні й усередині вибілені крейдовою глиною, дахи були солом'яні. Хата, сіни, прикомірок або комора (у заможних хлів) становили приміщення військового поселенця. У кожного був свій город, сади, клуня. У хатах було чисто, підлога земляна. Із меблів були лише лавки і стіл²⁴.

Інспектор резервної кавалерії звітував щорічно про виконання, вартість та отримання коштів на будівельні роботи в округах²⁵.

30 квітня 1838 р. місто Умань увійшло до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії²⁶. В 1845 р. у місті були 2 кам'яні і 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костюл, 2 кам'яні єврейські синагоги. У цілому, переважали кам'яні будинки. Всього у місті Умані державних будинків було 28, із них 12 кам'яних. До державних будівель належали: скасований католицький кам'яний монастир, магазин, шпиталь і манеж. Приватних будинків було 880, у тому числі 8 кам'яних, інші дерев'яні, з них належали духовенству 1 кам'яний і 20 дерев'яних будинків, поміщикам 3, чиновникам 40, купцям 28, інші — приватним дворянам, громадянам, однодворцям і відставним солдатам, міщанам, християнам і євреям. У 1849 р. нараховувалося 8 кам'яних будинків і 890 дерев'яних²⁷.

Місто мало герб, затверджений у 1845 р. Він виглядав так: у верхній частині щита на золотому тлі — державний герб, а в нижній — з лівої сторони на блакитному полі — український козак із пікою, з правої на червоному тлі — хрестоподібно уланська піка з косою, зверху яких — уланська шапка, а знизу — серп²⁸.

У 1850-х рр. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії кількість будівель становила 13719, з них будинків

для розміщення начальників і чиновників 589, штабів з приміщеннями для нижчих чинів 14, побудовано нових кам'яних церков 8, відновлено 2 дерев'яні церкви, шпиталів 10 (постійних — 7, тимчасових — 3), манежів 40 (кам'яних — 29, земляних — 11), стайнів 202 (кам'яних — 38, тимчасових — 164), військово-поселенських будинків за планами регулярного влаштування 12854²⁹, млинів 119 (водяних — 114, вітряних — 5)³⁰.

Отже, територіально Києво-Подільське військове поселення кавалерії розміщувалось у Київській і Подільській губерніях і на 1856 р. складалось з 1 міста, 9 містечок і понад 83 населених пунктів. Міста, містечка й селища у Києво-Подільському військовому поселенні будувалися за височайше затвердженими планами регулярного влаштування. Проводилося перепланування населених пунктів, будівництво полкових і дивізійних штабів, господарських закладів, будинків військових поселенців. Поступово зводили кам'яні будинки.

¹ Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Чернигов: Сіверянська думка, 2006. — 444 с.

² Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (административно-хозяйственная структура). Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 1990. — 25 с.

³ Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура // Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. — Чернігів, 2007. — 20 с.

⁴ Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). — Днепропетровск, 1982. — 83 с.; Богданов Л. П. Военные поселения в России. — М.: АИО «Принт», 1992. — 89 с.

⁵ Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). — Днепропетровск, 1982. — С. 37.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України у м. Києві). — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3.

⁷ Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (далі — ПСЗ РИ. II.). — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 119.

⁸ Там само. — С. 120.

⁹ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02 / Одеський держ. ун-т. — Одеса, 1945. — Ч. 1. — С. 259.

¹⁰ Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 120.

¹¹ *Ковбасюк С. М.* Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02 / Одеський держ. ун-т. — Одеса, 1945. — Ч. 1. — С. 260.

¹² Там само.

¹³ Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 124.

¹⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. 10. — Ч. 1. Киевская губерния. — С.Пб., 1848. — С. 239.

¹⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. 10. — Ч. 2. Подольская губерния. — С.Пб., 1849. — С. 53.

¹⁶ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 2.

¹⁷ Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. — Б. м. и б. г. — С. 1.

¹⁸ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

²⁰ Свод военных постановлений. — Ч. 1. — Кн. 4. — С.Пб., 1838. — С. 343.

²¹ Свод военных постановлений. — Ч. 1. — Кн. 4. — С.Пб., 1838. — С. 344.

²² Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 125.

²³ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 40.

²⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. 10. — Ч. 1. Киевская губерния. — С.Пб., 1848. — С. 13.

²⁵ Там само. — С. 345.

²⁶ Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных поселений // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1838. — Т. 13. — № 11183. — 1838. — С. 388.

²⁷ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором И. Фундуклеем. — Ч. 1. — С.Пб., 1852. — С. 446.

²⁸ Там само. — С. 445–446.

²⁹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 40.

³⁰ Там само. — Арк. 37.